
KÖNYVJELZŐ

Ketten egy könyvről...

Belényi Gyula 1996-ban megjelent könyve - a szerző korábbi munkáit olvasva magam is meggyőződéssel állíthatom - széleskörű szakmai érdeklődésre tarthat számot. Ennek bizonyítéka az a két könyvismertetés, amely (két alföldi kutató, *Duró Annamária* és *Baranyi Béla* tollából) két különböző nézőpontból értékeli az említett munkát: történeti-településföldrajzi, illetve területfejlesztési-településpolitikai összefüggésben. Az alföldiek mellett bizonyára az ország többi részén élő társadalomtudósok is kedvet kapnak a könyv olvasásához az ismertetők elolvasása után... (*A szerkesztő megjegyzése.*)

BELÉNYI GYULA: AZ ALFÖLDI VÁROSOK ÉS A TELEPÜLÉSPOLITIKA (1945-1963)

(Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1996 - p. 211)

DURÓ ANNAMÁRIA

A "Dél-alföldi Évszázadok" 7. kötetét ajánlom figyelmükbe. Ebben a sorozatban a mai Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megye településeinek múltjára vonatkozó forráskiadványokat és új kutatási eredményeket tesz közzé a Csongrád Megyei Levéltár. Míg az eddigi kötetek a középkorba, a 19. századba vagy századunk első felébe vezették vissza az olvasót, Belényi Gyula munkája a közelmúlt két évtizedét veszi vizsgálat alá. Ám ez a könyv nem csupán ezért különleges darabja a sorozatnak: szerzője olyan témát választott, amely más szaktudományok művelőinek érdeklődésére is számot tart.

A szegedi történész a legújabbkori társadalomtörténet elismert kutatója. Mindenekelőtt az államszocializmus rendszerének kiépítése foglalkoztatja: a községgé alakítások, a TSZ-szervezés kezdetei, a szocialista iparosítás társadalmi következményei - hogy csak a legfontosabb témákat emeljem ki. Jelen munkája az összegzés igényével készült: kandidátusi értekezésének eredményeit adja közre benne.

Az Alföldet - a Felső-Tiszavidék kivételével - mind a mai napig nagyobb településszerkezeti egységek jellemzik, mint a Dunántúlt vagy Észak-Magyarországot. Ez a jellegzetesség a 14. században kezdődött és a török hódoltság idején kiteljesedő koncentrációs folyamatok következménye: az aprófalvas településhálózatot e néhány évszázad alatt egy népes központokból és

szórványokból álló településhálózat váltotta föl. A termelők lakóhelyétől távol eső határrészekben meginduló állattartás és az ehhez kapcsolódó földművelés az agrártér új meghódítását jelentette, a tanyán élőkön azonban mindvégig különleges társadalmi kapcsolatok fűzték anyatelepülésükhöz.

A mai alföldi városok elődeit a középkori Magyarország mezővárosaiban (oppidum) kell keresnünk, amelyek mint magánföldesúri hatalom alatt álló vásáros helyek, kiváltságukat tekintve a szabad királyi városok (civitas) és a jobbágyfalvak (villa) között helyezkedtek el. Mezőgazdasági árutermelésüket, amelynek a török időkben a külterjes állattartás volt a fő ága, a földhasználatnak a jobbágytelkinél kedvezőbb formája alapozta meg. Megnövekedett határukat ún. kertés rendszerben vették művelés alá, ami lehetővé tette azt, hogy lakosaik a jobbágytelki állományon kívül magánbirtokot is szerezzenek. Ezek a művelési kényszertől mentes, komplex hasznosítású birtokegységek jelentették a tanyásodás legfontosabb tulajdonjogi előfeltételét.

Mivel a mezőváros elnevezés csak egy bizonyos történelmi korszakhoz: a feudalizmushoz kötődik, az Alföld mezővárosi múltú településeiről szólva a téma több szakértője szívesebben használja az általánosabb érvényű agrárváros kifejezést. Ezeket a városokat ugyanis - jogállásuktól és lélekszámuktól függetlenül - nemcsak széles településhatáruk és a közigazgatási értelemben hozzájuk tartozó tanyarendszer teszi sajátossá. Gazdasági életük kezdetétől fogva a mezőgazdaságon és az ezzel összefüggő iparágakon nyugodott és helyi társadalmukban még a két világháború között is meghatározó szerepet játszott a parasztság.

A településfejlődés "alföldi útja" a történettudománynak, a néprajznak, a szociológiának és a földrajztudománynak egyaránt kedvelt kutatási témája. A tanyás városok II. világháború utáni átalakulásának folyamata elsősorban a településföldrajz művelőit foglalkoztatja, de míg ők általában az urbanizáció sajátosságaira, a tanyarendszer fölszámolásának területi különbségeire vagy - helyi szinten - a belterület és a külterület kapcsolatának megváltozására helyezik a hangsúlyt, a történész más nézőpontból közelít. Belényi Gyula azt vizsgálja, hogy e sajátos várostípust, amely a sztálini szocializmus értékrendje szerint minden szempontból hátrányos helyzetből indult, milyen politikai eszközökkel és milyen áron sikerült beilleszteni a gazdaság- és társadalomirányítás centralizált modelljébe.

Az elemzés időhatárait a kezdetektől a konszolidációig eltelt szűk két évtized jelenti. A politikai döntések formálódását, az azokat képviselő érdekcsoportok hatalmi harcát levéltári források - párttörténeti dokumentumok, jegyzőkönyvek, belső jelentések, újságcikkek, stb. - tükrében mutatja be a szerző, e döntések társadalmi-gazdasági következményeit pedig népesség- és foglalkozásstatisztikai adatok, valamint birtokstatisztikák alapján elemzi. Mivel mindkét forrástípus csak megyei csoportosításban hozzáférhető, az Alföld határait - ahogy azt más társadalomkutatók is teszik - az 1950 utáni megyehatárokhöz igazodva rajzolja meg. A vizsgálat így a mai Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Pest megye területére terjed ki. A

vizsgálendő települések meghatározása sem volt egyszerű feladat, mert a jogi értelemben vett városok köre századunk első felében az Alföldön sem esett egybe a funkcionális értelemben vett városokéval. Belényi Gyula ezért egy könnyen meghatározható statisztikai mutatót választ: a településtudomány gyakorlatát követve a tízezres lélekszámot tekinti a városiasság feltételének. Ennek a kritériumnak 1941-ben 70 alföldi település felelt meg, ahol összesen több mint másfél millió ember élt; róluk szól ez a könyv.

Kiindulásképpen a kapitalizmus kori városfejlődés mérlegét vonja meg a történész. Az előzmények részletes bemutatását azért érezte szükségesnek, hogy megítélhető legyen, milyen hosszabb ideje tartó, mélyebb történeti tendenciák és milyen pillanatnyi politikai hatások érvényesültek az agrárvárosok 1945 utáni átalakulásában. A városminőséget nem a jogállás vagy a felszereltség bizonyos ismérvei alapján határozza meg, hanem - a funkcionális városfelfogás szellemében - az adott település által betöltött ún. alapfunkciókhoz köti. E felfogás értelmében a mezőgazdaság is várossá tehet valamely települést, főltéve, hogy nem naturálgazdálkodás, hanem fejlett árutermelés keretei között folyik.

Az agrárváros-jelenség történeti útját a nyugat-európai településfejlődési modell inverz folyamatként értékeli a szerző. Az Alföldön ugyanis nem a kis települések hálózatából emelkedtek ki az azok központjául szolgáló nagyobbak, hanem fordítva: magukból a népesebb településekből kiindulva történt meg - szórványok útján - a vidék benépesülése. A tágas határ első építményei a jószágtartás szolgálatában állottak; a tanyásodás távlatait az állattenyésztés és a földművelés összekapcsolódása nyitotta meg. A 19. század második felében, amikor az agrárvárosok virágkorukat élték, már fejlett, specializált mezőgazdaságra támaszkodhattak. Részletes elemzést olvashatunk arról, milyen tényezők alapozták meg ezt a virágzást és mi vezetett az alföldi városfejlődés dinamizmusának lelassulásához, majd stagnálásához a századforduló után.

A régió gazdasági, társadalmi és települési problémái - a mezőgazdaság elmaradottsága, a paraszttársadalom nyomora, a "tanyakérdés" megoldatlansága - az I. világháború után kerültek felszínre. Az "Alföld-probléma" a kormányköröktől a baloldali szinte minden politikai erőt aktivizált; tényföltáró elemzések, vitairatok, megoldási javaslatok sora látott napvilágot. A tanya jövőjére vonatkozó elképzelések közül kettőt ismertet a könyv. Erdei Ferencét, aki számára a tanya mezőváros a paraszti polgárosodás modelljét jelentette, mert példát mutatott arra, hogyan lehet tanyán élve is egy városi közösség tagja az ember és Benisch Artúrét, aki tagadva a belterület és külterület között fennálló különleges igazgatási kapcsolatokat, a tanya határrészek faluvá szervezése mellett érvelt. A sors különös fordulata, hogy néhány évvel később, egy új társadalmi rendszer tanyapolitikájának irányítójaként, Erdei ellenlábasa programját valósítja meg...

Milyen lehetőségek nyíltak e súlyos örökség fölszámolására a kommunista hatalomátvétel után? Az 1945-48 közötti időszakot, amely a II. fejezet témája, az útkeresés jellemezte. Az agrárvárosok helyi társadalmát nemcsak a háborús

emberveszteség gyengítette; összességében a háborút követő politikai indíttatású lakosságcsere is inkább veszteséget, mint nyereséget jelentettek számukra. Gazdasági életükre kétségtelenül a földosztás volt legnagyobb hatással. 1945-ben újabb tanyai kirajzási hullám vette kezdetét, jelezvén, hogy az új tulajdonosok is a régi módon kívánták folytatni a gazdálkodást. Mivel azonban a helyi sajátosságok miatt viszonylag sok volt az igénylő és kevés a nagybirtok rovására kiosztható földterület, a mezőgazdasági munkanélküliséget nem sikerült fölszámolni.

Ahhoz, hogy az alföldi városok újabb dinamikus fejlődési szakaszba lépjenek - s ez a könyv többször visszatérő gondolata -, szerepköreik bővítésére: az agrárvárosi hagyományokra épülő iparosításra lett volna szükség. Bár az infrastruktúra és a "mezőgazdasági iparok" fejlesztésének programja az önkormányzatok modernizációs elképzeléseiben is megfogalmazódott, a megvalósítás komoly akadályokba ütközött. Saját bevételeik, amelyek az eltelt három év alatt soha nem látott mértékben csökkentek, nem tettek lehetővé ilyen beruházásokat, a központi hatalom pedig más szerepet szánt e várostípus lakóinak.

A "hosszú ötvenes évek" politikai gyakorlata merőben új feltételeket teremtett a városfejlődés agrárvárosi útja számára: mindaz, ami múltjukban érték volt, most a haladás kerékkötőjévé vált. Az extenzív iparosítás programja a mezőgazdaság és az élelmiszeripar rovására kívánta megvalósítani a nehézipar erőltetett ütemű fejlesztését, s ezzel a parasztság érdekeit alárendelte az ipari munkásságának. Mivel a legjelentősebb beruházások a fővárosba és az "ipari tengely" településeibe koncentrálódtak, az Alföld mint régió is háttérbe szorult. A redistribúció rendszere, amely a központi források elosztását a település-hierarchiában elfoglalt helytől tette függővé, különösen hátrányos helyzetbe hozta az aprófalvakat és a tanyákat. Az ország falvai és városai olyannyira a központi hatalom ellenőrzése alá kerültek, hogy irányításukat a népgazdasági szintű tervezés folyamatába is bevonták; így született meg a településpolitika.

Az 1948-1963 között kidolgozott terület- és településfejlesztési koncepciókat a könyv III. fejezete ismerteti. A Területrendezési Intézet urbanista szakembereinek városfejlesztési elképzelései és a gazdaságföldrajzi indíttatású rajonírozási tervek mellett a szerző megkülönböztetett figyelmet szentel a közigazgatás kérdésének. Bemutatja, mit kínált az agrárvárosoknak a Nemzeti Parasztpárt nevében benyújtott "városmegyés" javaslat - s mit jelentett számukra az MDP programjának megvalósulása. Míg az Erdei-Bibó-féle elképzelés - az alföldi tanyás városok példája nyomán - egyenrangú város-vidék kapcsolatra és valódi önkormányzatokra épülő közigazgatási egységeket kívánt létrehozni, a szovjet mintára bevezetett tanácsrendszer helyi szinten és az újjászervezett megyék szintjén egyaránt a központi hatalom túlsúlyát juttatta érvényre, a Tanyai Tanács által végrehajtott közigazgatási reform pedig végleg elszakította anyavárosuktól a tanyás határrészeket. E beavatkozás eredményeként a tízezer főnél népesebb alföldi települések külterületéből összesen 74 új tanyaközség önállósult.

Az 1953-ban meghirdetett "új szakasz" politikája kedvező változásokat ígért. A gazdaságfejlesztés prioritásainak módosítása és az életszínvonal emelésére tett intézkedések valóban javítottak valamelyest az agrárvárosok helyzetén, a negyvenes évek végén lefektetett, számukra rendkívül hátrányos településpolitikai alapelvek azonban változatlanok maradtak. E téren 1956 után sem történt fordulat. A települések merev, hierarchikus rendjével az 1963-as "Tanulmányterv" sem szakított, s még az ötvenes évek második felében is készültek olyan - szerencsére papíron maradt - javaslatok, amelyek az Alföld településhálózatát alapjaiban kívánták átszervezni.

Arra a kérdésre, hogy hogyan hatott ez a településpolitikai az alföldi városok helyi társadalmára és gazdaságára, a zárófejezet adja meg a választ. A szocialista tervgazdálkodás rendszerében nemhogy javultak volna, hanem még tovább romlottak az agrárvárosok gazdasági megújulásának esélyei. Azon nehézipari ágazatok számára ugyanis, amelyek a gazdaságfejlesztés prioritását élvezték, ez a várostípus nem tudott vonzó telepítő tényezőket nyújtani. A könnyű- és élelmiszeripari ágazatok viszont, amelyekhez minden kedvező adottságuk megvolt, kezdetben szinte semmilyen központi támogatásra nem számíthattak, a mezőgazdaságtól meg egyenesen elvonták a fejlesztési forrásokat. Az agrárgazdaság termelési feltételei csak az ötvenes évek második felében kezdtek biztonságossá válni, az Alföld iparosítása terén pedig még később: csak a hatvanas évtizedben történt előrelépés.

Ez a kényszerhelyzet példátlanul gyors foglalkozási átrétegződést indított el, amelyet hatalmas mértékű belső vándorlás kísért: az agrárvárosok mezőgazdasági keresőinek aránya húsz év alatt majdnem a felére csökkent, miközben a - Pest megye nélkül számított - hat alföldi megye többszáz ezer fős vándorlási veszteséget szenvedett. Bár az államosítások és a TSZ-szervezés a vizsgált települések társadalmi szerkezetét is gyökeresen átalakították, a múlt örökségét nem sikerült maradéktalanul fölszámolni. Az agrárvárosok kisipara és a Homokhátság szakszövetkezetei sokat megőriztek az egykori mezővárosokra olyannyira jellemző vállalkozó szellemből, ami a szocializmus későbbi évtizedeiben előnynek bizonyult.

Belényi Gyula azzal a gondolattal zárja elemzését, hogy a sztálini iparosítás emberi árát az Alföld települései és lakói fizették meg. Agrárvárosi sajátosságait áldozták föl egy olyan politikai program sikeréért, amelynek más települések, más társadalmi rétegek és más gazdasági ágak voltak a kedvezményezettjei. 1945-1963 között a statisztikai mutatók tekintetében kétségtelenül csökkent az a különbség, amely az alföldi városokat az ország többi városától elválasztotta: széles határuk összezsugorodott, tanyai népességük megfogyatkozott, mezőgazdaságuk veszített gazdasági jelentőségéből, az agrárkeresők aránya visszaesett s a parasztság földhöz való viszonya is megváltozott. Mivel azonban ez a közeledés nem belső modernizáció eredményeként ment végbe, az agrárjelleg gyors elhalványodása önmagában nem garantálhatta az Alföld fölzárkózását az ország fejlettebb régióihoz.

Amit ajánlásképpen fölvázoltam, a szerző gondolatmenete csupán; a könyv igazi értéke a részletekben rejlik. A történész egy pillanatra sem téveszti szem elől azt, hogy a kiválasztott településcsoport távolról sem egységes: Kalocsától Debrecenig, Jászberénytől Hódmezővásárhelyig sajátos történelmi múltú, eltérő jogállású, más-más szerepkörű és különböző nagyságrendű városok tartoznak közéjük. Hogy megalapozott következtetéseket vonhasson le, egymással is és az ország többi városával is folytonosan összehasonlítja őket. Csongrád megyei kutatási tapasztalatai nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy emberi sorsok bemutatásával sikerül élővé tennie a statisztikai adatokat. Mivel Belényi Gyula úgy tud szólni az alföldi városok összességéről, hogy azok egyedi jellegzetességeiket sem veszítik el, munkája a regionális léptékű és a helyi szintű településvizsgálatokhoz egyaránt értékes adalékokkal szolgál.

A szakirodalmi hivatkozások között - a várostörténeti kutatások hagyományainak megfelelően - nemcsak történeti munkákat találunk. A településföldrajzosok biztosan érdeklődve olvassák majd, hogyan értékeli szaktudományuk Alföld-kutatásban elért eredményeit s mit tart azokból követendő példának a történész. Azt azonban valószínűleg sajnálni fogják, hogy mindössze egy térképmelléklet (az Erdei-Bibó-féle "városmegyés" koncepció vázlata) szerepel a könyvben, ha mégoly sok jól szerkesztett és áttekinthető táblázatot tartalmaz is.

Az ötvenes évek gazdaság- és társadalomtörténetének ismert összefüggései új megvilágításba kerülnek azáltal, hogy Belényi Gyula a vesztesek sorsára irányítja a figyelmet. Nem mond ítéletet és nem vádol; csupán a kárvallottak nézőpontjából értékeli a tényeket. Megállapításai azonban éppen ezért hatnak olyan erővel az olvasóra.

Legyen ez ajánlás az Alföld iránt elkötelezett társadalomkutatók számára.